WERKGROEP
MIDDELNEDERLANDSE
ARTES-LITERATUUR

W-mail

JAARGANG 3 (2002) NUMMER 1

INHOUD

Verslag WEMAL studiedag - 21 maart 2002 - Presentatie bloemlezing 1
(waarin geïntegreerd 'Bericht uit de subgroepen')
Een nieuwe lente, een nieuwe reeks 2
Culinaire recepten uit de Middeleeuwen 8
Het aardige van artes 9

Repertorium R. Jansen-Sieben
Aanvullingen II 10

Sidrac-vertaalproblematiek 17

Sidrac-concordans 20

Recensie
Verslaafd aan de waarheid 24
naar aanleiding van Gerolamo Cardano, *Mijn Leven*

Recent verschenen literatuur 31

Wemal / Colofon 36

LOSSE BIJLAGEN

Ledenlijst WEMAL per 01-05-2002

Scaliger Instituut Universiteit Leiden, Werkgezelschap Antieke Geneeskunde:
Aankondiging Masterclass 16 mei / Openbare lezing & Boekpresentatie 17 mei

Omslagillustratie uit: A.Roob, *Alchemie & Mystiek*, Keulen 1997, p. 282

Verslag WEMAL studiedag
21 maart 2002
Presentatie bloemlezing

WAARIN GEÏNTEGREERD 'BERICHT UIT DE SUBGROEPEN'

Voor dit verslag van de derde studiedag van WEMAL hebben wij (red.) gekozen voor een verkorte versie van de inleiding van Orlanda Lie, gevolgd door een samenvatting van de lezingen van Christianne Muusers en Ben van der Have.

Orlanda Lie, die het initiatief nam tot de oprichting van WEMAL, vatte de prille geschiedenis van het Middelnederlandse artesonderzoek samen, en zette de doelstellingen en de activiteiten van de werkgroep uiteen, zodat zowel de oudgedienden als de nieuwkomers weer van de hoed en de rand weten. Daarna kwamen twee auteurs van *Een wereld van kennis. Bloemlezing van de Middelnederlandse artesliteratuur* aan het woord. Christianne Muusers liet ons theoretisch en praktisch kennismaken met de Middelnederlandse culinaire receptuur, terwijl Ben van der Have zijn licht liet schijnen over het realiteitsgehalte van Middelnederlandse (artes)teksten. Als feestelijk besluit van de studiedag volgde de overhandiging van het eerste exemplaar van de bloemlezing aan Ria Jansen-Sieben.

Moment suprême: Orlanda Lie (l.) overhandigt de bloemlezing aan Ria Jansen-Sieben (r.).

EEN NIEUWE LENTE, EEN NIEUWE REEKS

Dames en heren, beste allemaal, lieve Ria,

Namens het bestuur van WEMAL heet ik u van harte welkom op deze studiedag. U begrijpt wel dat de organisatoren van deze studiedag de datum met de grootste zorg hebben uitgekozen. Zij hebben zich laten inspireren door de gedachte dat het begin van het astrologische jaar, wanneer de Zon het lentepunt bereikt en het dierenriemteken Ram binnengaat, een toepasselijk kosmisch decor vormt voor deze feestelijke gebeurtenis, namelijk de presentatie van het eerste papieren kindje van de Werkgroep Middelnederlandse Artes-Literatuur, in de wandelgangen beter bekend als WEMAL. Deze publicatie is tevens het openingsnummer van een nieuwe reeks bij Uitgeverij Verloren die gewijd zal zijn aan de artesliteratuur in de Nederlanden. Het programma van vandaag staat dan ook in het teken van dit nieuwe begin, van deze nieuwe fase in het Middelnederlandse artesonderzoek.

Bij wijze van inleiding wil ik kort stilstaan bij een aantal zaken die het achterdoek vormen voor deze studiedag. Ik begin met een opmerking over WEMAL.

In 1999, tien jaar na de verschijning van Ria Jansen-Siebens monumentale *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur*, werd in Utrecht de Werkgroep Middelnederlandse Artes-Literatuur (WEMAL) opgericht. De werkgroep stelt zich ten doel het onderzoek op het gebied van de Middelnederlandse artesliteratuur te stimuleren, en dit boeiende, maar nog relatief onbekend vakgebied toegankelijk te maken voor een breder publiek van geïnteresseerden.

Tijdens de oprichtingsvergadering werd een wenslijstje aangelegd van projecten voor de toekomst. Bovenaan de lijst stond het vervaardigen van een betaalbare bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur die een breed spectrum van dit vakgebied zou bestrijken en met name geschikt moest zijn voor een publiek van eerste- en tweedejaarsstudenten. Onder de aanwezigen bood zich al gauw een aantal enthousiastelingen aan die deze uitdaging wel wilden aangaan en nog voor het einde van de vergadering hadden zij zich verenigd in een eerste subgroep, de Bloemlezing-groep.

Omdat iedereen zijn of haar eigen interesse mocht volgen, werd al gauw overeenstemming bereikt over de verdeling van onderwerpen en kon iedereen aan de slag. Gedurende een periode van ruim twee jaar is er hard gewerkt aan de totstandkoming van dit boekwerk. Het resultaat is een bloemlezing uit de Middelnederlandse artesliteratuur, bestaande uit negen hoofdstukken, waarin de volgende artesonderwerpen worden ingeleid en uitgegeven: taalonderwijs, tijd-

rekenkunde, astrologie, alchemie, reisverhaal, kookkunst, chirurgie, magie en herpetologie, beter bekend als slangenleer. Dat het boek er nu ligt is met name te danken aan de werklust, de discipline en het enthousiasme van de tien auteurs.

Hoogtepunt van deze studiedag is uiteraard de overhandiging van het eerste exemplaar aan de grondlegster van het Middelnederlandse artesonderzoek: professor Ria Jansen-Sieben uit Brussel. Zonder haar inspanningen op het gebied van de artesliteratuur had deze bloemlezing niet vervaardigd kunnen worden.

De rest van mijn spreektijd zou ik willen gebruiken om u een indruk te geven van de activiteiten van WEMAL en de koers die zij de komende jaren wil uitstippelen. Het initiatief van Uitgeverij Verloren om een aparte reeks te wijden aan publicaties over artesliteratuur in de Nederlanden betekent dat zij hoopvol is gestemd over de toekomst van het Middelnederlandse artesonderzoek. Hoe is het met dit onderzoek gesteld? Wat is de stand van zaken? Ik volsta met het kort aanstippen van enkele belangrijke momenten in de geschiedenis van het Middelnederlandse artesonderzoek.

Het onderzoek naar de Middelnederlandse artesliteratuur kwam pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw op gang, dankzij een overzichtsartikel van de Brusselse hoogleraar Ria Jansen-Sieben. Voorafgaand aan deze periode werden wel enkele artesteksten uitgegeven, maar dit gebeurde vooral door onderzoekers die bij hun werkzaamheden met dit soort traktaten in aanraking kwamen, zoals wetenschaps- en cultuurhistorici, en vooral medisch-historici (artsen, apothekers en dergelijke). De belangstelling van medioneerlandici voor de artesliteratuur volgde enkele jaren later. In 1980 werd voor het eerst aan de universiteit Utrecht een doctoraalcollege gewijd aan een Middelnederlandse artestekst (hs. Brussel KB IV 27). Drie jaar later verscheen in de serie Ruygh-Bewerp een editie van deze tekst: *Eyn corte decleringhe deser spere*. Het eerste proefschrift van een neerlandica dat gebruik maakte van een artes-invalshoek werd in 1989 in Utrecht verdedigd door Annelies van Gijsen. In datzelfde jaar verscheen het monumentale *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* van Ria Jansen-Sieben, waarin bijna 1000 handschriften en drukken tot 1600 met Middelnederlandse artesteksten beschreven staan. Hiermee werd een stevig fundament gelegd voor het artes-onderzoek en kon eindelijk begonnen worden met de systematische ontsluiting van artesteksten.

Sinds het verschijnen van het Repertorium is er wel het een en ander veranderd. Niet alleen het aantal artes-publicaties is gestaag toegenomen, belangrijker nog is de mentaliteitsverandering. In 1983, toen *Eyn corte decleringhe* verscheen, moest er in de inleiding nog een heel hoofdstuk worden ingeruimd voor een apologie.

Ik citeer:

> "Nu moeten we nog een antwoord vinden op een laatste, maar zeer belangrijke vraag: waarom zouden wij, als neerlandici-mediaevisten, ons met artesliteratuur bezighouden? Heeft de letterkunde-in-engere-zin, en met name die welke Knuvelder "de schone schepping der vrije verbeelding" placht te noemen, ons niet veel meer te bieden? Wij denken van niet. Behalve dat onderzoek van artes-teksten ons op zichzelf waardevolle en inzichtvergrotende informatie verschaft, denken we dat juist bij de interpretatie van die "schone schepping" kennis van deze teksten een onmisbare bijdrage kan leveren, al was het maar ter relativering van de "vrije verbeelding".

Dat schreven we in 1983. De studie van de artesliteratuur werd in deze beginfase, toen zij nog in de kinderschoenen stond, hoofdzakelijk gerechtvaardigd door de ondersteunende rol die zij speelde bij een beter begrip van fictionele literatuur. Kennis van de artes-literatuur leverde een belangrijke bijdrage aan de interpretatie van fictionele teksten. De enkele student die in die dagen een scriptie over een artesonderwerp schreef, ontkwam niet aan de ongeschreven regel om een hoofdstuk op te nemen waarin rekenschap werd gegeven van de verworven artesinzichten en het nut hiervan voor de interpretatie van literaire teksten.

Pas 10 jaar later, in 1993, treedt hierin verandering op. Aanjager van deze ontwikkeling is de Gentse hoogleraar Joris Reynaert, die zich naar aanleiding van de congresbundel van het in 1990 in Leiden gehouden tweedaags symposium, getiteld 'Misselike tonge. Middelnederlandse literatuur in interdisciplinair perspectief', verbaasde over enerzijds de interdisciplinaire vakbeoefening van de medioneerlandistiek en de daaruit voortvloeiende grensoverschrijdingen van de literatuurstudie, en anderzijds het vasthouden aan een enge literatuuropvatting binnen de medioneerlandistiek, die ertoe leidt dat de studie van bijvoorbeeld de artesliteratuur hoofdzakelijk benaderd wordt vanuit de vraag wat haar betekenis is voor de "eigenlijke" literatuur. Volgens Reynaert verdienen de artes vanuit cultuurhistorisch perspectief beter dan deze dienaarsrol. Met deze uitspraak heeft Reynaert het Middelnederlandse artesonderzoek een uiterst belangrijke duw in de rug gegeven en de groei van de artes-studie naar een volwaardige en volwassen discipline binnen de medioneerlandistiek gestimuleerd.

Sindsdien zijn er artes-proefschriften verschenen van Erwin Huizenga over het Weense verzamelhandschrift, dat uit een unieke combinatie van medisch-chirurgische en astronomisch-astrologische teksten bestaat; van Veerle Fraeters over een alchemistische verhandeling; van Marjolein Kool over middeleeuwse rekenboeken. Ook wordt er door een kleine groep onderzoekers met enige regelmaat over artesonderwerpen gepubliceerd.

Kortom, er is zeker vooruitgang te bespeuren, maar we zijn er nog lang niet. Ik

wil even terugkeren naar dat wenslijstje dat tijdens de oprichtingsvergadering is opgesteld. Want naast de behoefte aan een bloemlezing waren er uiteraard nog andere wensen.

Een tweede subgroep besloot zich in te zetten voor de kennismaking van het brede publiek met de artesliteratuur en verenigde zich in de Sidrac-groep. Doel: een bloemlezing uit de *Sidrac*, een fascinerende middeleeuwse encyclopedie in dialoogvorm, in moderne vertaling aanbieden voor belangstellende leken. De activiteiten van dit groepje vorderen gestaag. Het eerste jaar stond vooral in het teken van inlezen, ordenen, selecteren en zoveel mogelijk woord-voor-woord vertalen. Van een honderdtal vraagstukken bestaat nu een eerste vertaling. Het afgelopen jaar is het tempo opgevoerd: de Sidrakkers komen vrijwel wekelijks bijeen in de avonduren en buigen zich dan met rooie oortjes over ingewikkelde vraagstukken die de middeleeuwse gemoederen bezighouden. Een voorbeeld:

> De koning vraagt: "Hebben vrouwen testikels?"
> Sidrac antwoordt: "Als vrouwen geen testikels hadden, zouden ze niet zwanger kunnen worden en evenmin hun maagdelijkheid verliezen. Maar omdat zij testikels hebben, verliezen zij hun maagdelijkheid en worden zwanger. Besef wel dat vrouwentestikels niet zo herkenbaar en duidelijk zichtbaar zijn als mannentestikels, want vrouwen dragen ze binnen hun lichaam bij de plaats waar het kind gevoed wordt en zij zijn niet zo groot als de testikels van mannen. Een vrouw is meer waard dan een man zonder testikels."

Ook internationaal gezien is er beweging in het Sidrac-onderzoek. Twee jaar geleden verzorgde de anglist Burton een indrukwekkende kritische editie van de berijmde Middelengelse Sidracvertaling, en sinds kort kunnen we eindelijk beschikken over een kritische uitgave van de oorspronkelijke tekst, het Oudfranse *Livre de Sidrac*. Het spreekt vanzelf dat de beschikbaarheid van deze verschillende edities onze vertalingen zeer ten goede komt. Sinds kort werken we zelfs met een heuse concordans die ons snel loodst naar de parallelversies in de diverse tekstgetuigen. In het volgende nummer van *W-mail* (dit nummer, red.) komt er nog een werkverslag van de Sidrac-groep.

Een derde subgroep heeft als eerste activiteit onderzoek verricht naar de handschriftelijke inbedding van artesonderwerpen. Hiermee sluit zij aan bij een recente ontwikkeling in de medioneerlandistiek waarin de studie van verzamelhandschriften centraal staat. Deze nieuwe invalshoek wordt ingegeven door de gedachte dat een tekst op een bepaalde manier heeft gefunctioneerd binnen de middeleeuwse samenleving, en met een bepaalde bedoeling is geschreven.

Het onderzoek naar verzamelhandschriften heeft een belangrijke impuls gekregen door de totstandkoming van de reeks *Middeleeuwse Verzamelhandschrif-*

ten uit de Nederlanden (*MVN*). In 1994 verscheen het eerste deel, inmiddels gevolgd door nog eens zes edities van andere verzamelhandschriften. Er zijn nog meer delen gepland, waaronder een arteshandschrift. De integrale edities van de handschriften maken het mogelijk om voor het eerst iedere tekst in zijn context te onderzoeken.

De subgroep van WEMAL die zijn activiteiten gericht heeft op het onderzoek van de handschriftelijke context van artesonderwerpen heeft haar eerste voorlopige bevindingen gepresenteerd op de WEMAL-studiedag die vorig jaar in Gent plaatsvond. De lezingen die op die dag werden gehouden, zullen volgend jaar in artikelvorm verschijnen in de nieuwe artesreeks.

Een vierde subgroep tenslotte, de Platenboek-groep, werkt aan een project van langere adem: het vervaardigen van een platenboek voor een breed publiek, dat een kennismaking biedt met de denkwereld van middeleeuwse artesteksten.

Vatten we de activiteiten van WEMAL samen, dan zijn er globaal gesproken drie werkterreinen zichtbaar. Het eerste werkterrein houdt zich bezig met het vervaardigen van edities, oftewel met het toegankelijk maken van materiaal dat tot dan toe alleen in handschriften geraadpleegd kan worden. Het vervaardigen van edities met woordverklaringen en commentaar, bijvoorbeeld in de vorm van een bloemlezing, draagt bij aan het ontginnen van artesteksten. In de toekomst zijn edities te verwachten van de *Proza-Natuurkunde*; van het Weense handschrift met zijn unieke combinatie van medische, astrologische en astronomische teksten. Op de langere termijn hoop ik binnen WEMAL met een groepje te kunnen werken aan een diplomatische uitgave van de Middelnederlandse vertaling van *De proprietatibus rerum*, de dertiende-eeuwse encylopedie van de franciscaanse geleerde Bartholomaeus Anglicus, die in 1485 gedrukt werd door de Haarlemse drukker Jacob Bellaert.

Het tweede werkterrein betreft de ontginning van onderzoekgebieden in het licht van recente ontwikkelingen in het vak. De lezingen en publicaties gewijd aan de handschriftelijke context van artesonderwerpen zijn hier een voorbeeld van. Het postdoc-onderzoek van Erwin Huizenga, dat gewijd is aan 'de Middelnederlandse chirurgische artesliteratuur in de veertiende eeuw en haar maatschappelijke context', past eveneens in deze categorie.

Het derde werkterrein ten slotte betreft het toegankelijk maken van artesteksten of artesonderzoek voor een breed publiek. Activiteiten van de Sidracgroep en de Platenboek-groep maken hier deel van uit. En dit is in een notedop de stand van zaken.

Mijn laatste opmerking betreft het nieuwste artes-project, dat gepland is voor het jaar 2005 (Artes-2005). Naast belangstelling van Uitgeverij Verloren, mag het artesonderzoek zich inmiddels ook verheugen op de aandacht van het pionierproject Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen (NLCM) dat onder de bezielende leiding van Frits van Oostrom de medioneerlandistiek heeft verrijkt met een indrukwekkend aantal publicaties die de kern van het vakgebied bestrijken.

Frits heeft mij uitgenodigd om een themagroep te leiden over de Middelnederlandse artesliteratuur. Ik heb de uitnodiging met beide handen aangenomen. Wat mij voor ogen staat is het volgende. De tijd is rijp om het brede publiek op een concrete manier te laten kennismaken met artesliteratuur. Ik zou dat graag willen doen aan de hand van een grote tentoonstelling over Middelnederlandse arteshandschriften. In het kader van de themagroep zal dan gewerkt worden aan het vervaardigen van een wetenschappelijke catalogus, met een aantal essays over artes-onderwerpen.

Inmiddels heb ik mijn Gentse collega professor Joris Reynaert bereid gevonden deze themagroep samen met mij te leiden. Ook mogen wij ons verheugen op de samenwerking met Ria Jansen-Sieben, die meteen enthousiast was over het plan en ons spontaan haar medewerking heeft toegezegd. Inmiddels is ook de tijd en plaats van de tentoonstelling vastgelegd: najaar 2005 in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel. Zet dat maar vast in de agenda! Via *W-mail* zal ik u op de hoogte houden van de ontwikkelingen.

Ik besluit mijn inleiding met een reclame-spotje. Wie nieuwsgierig is geworden naar de activiteiten van WEMAL, of wie overweegt om lid te worden van WEMAL (het aantal leden bedraagt op dit moment ruim 90) kan zich opgeven bij de ledenadministrateur, Gerrit Verbeek. De kosten van het lidmaatschap bedragen 10 euro per jaar en alle leden ontvangen de nieuwsbrief *W-mail* (voor nadere informatie, zie p. 36, red.).

Orlanda Lie

CULINAIRE RECEPTEN UIT DE MIDDELEEUWEN

Lezing van Christianne Muusers

Christianne Muusers was de eer gegund om namens de groep die *Een wereld van kennis* heeft samengesteld de spits af te bijten met een lezing over haar specialiteit, die ik voor het gemak even samenvat met 'middeleeuws koken'. Haar eerste citaat, de definitie van Ria Jansen-Sieben van artesteksten, bracht het gehoor weer even terug naar het uitgangspunt van het artesonderzoek: "*Artesteksten zijn geschriften die een utilitair, instructief, en niet (hoofdzakelijk) een recreatief, esthetisch, religieus of emotioneel doel beogen*". Recepten voldoen zeker aan die definitie.

In het Middelnederlandse taalgebied zijn drie grotere receptenverzamelingen in manuscripten overgeleverd, die alle drie in België, en zelfs alle drie in Gent worden bewaard. Her en der zijn er nog geïsoleerde recepten of kleine groepjes van recepten te vinden te midden van medische receptenverzamelingen en bezweringen.

De culinaire recepten uit de bloemlezing komen uit een convoluut, dat wil zeggen dat er een aantal kleinere boekjes, die apart van elkaar zijn ontstaan, later in een band bij elkaar zijn genaaid. Het wordt bewaard in de Koninklijke Academie te Gent. Christianne had voor dit handschrift gekozen omdat de receptenverzamelingen behoorlijk compleet zijn. De vier deeltjes zijn in codicologisch opzicht duidelijk te onderscheiden, maar er zijn aanwijzingen dat ze in één en dezelfde omgeving zijn ontstaan, en binnen niet al te lange tijd na elkaar.

De receptenleer werd in de late middeleeuwen bepaald door twee belangrijke factoren: de gezondheidsleer en de religie. Die Middeleeuwse gezondheidsleer, de humoraal-pathologie, was een alomvattend systeem: alles op Aarde was opgebouwd uit vier elementen, die elkaar beïnvloedden en in een bepaald evenwicht tot elkaar stonden. Ook de mens was opgebouwd uit die vier elementen. Het menselijk lichaam bevatte vier humoren, oftewel vloeistoffen. Als iemand normaal gezond was, was de som van de eigenschappen van de vier vloeistoffen gematigd warm en vochtig. In geen enkel Middelnederlands kookboek vindt men expliciete verwijzingen naar de humoraal-pathologie. Dat betekent echter niet dat die theorieën helemaal geen rol speelden.

De invloed van de religie op het koken was veel duidelijker. Eén op drie dagen in het jaar, op vastendagen, was vlees verboden voedsel en in bepaalde perioden, zoals tussen carnaval en Pasen, waren zuivelproducten ook verboden. Het eten van vis was wel toegestaan. Veel gebruikte vervangers waren amandel-

producten. De instructieve aard van de recepten valt meestal tegen. Eigenlijk wordt er alleen maar een opsomming van de ingrediënten gegeven. De rest moet de kok zelf bedenken en hij moet er zijn eigen draai aan geven.

Ze besloot haar lezing met de uitspraak: "Middeleeuws eten is niet eng, niet vies en niet bedorven. Het is alleen maar een beetje anders." Hoe anders? Dat kon iedereen ervaren, want Christianne verraste de toehoorders met door haar gemaakte hapjes naar middeleeuwse receptuur.

HET AARDIGE VAN ARTES

Lezing van Ben van der Have

Ben van der Have verraste me met het begin van zijn lezing, waarbij hij gebruik maakte van een 20ste-eeuwse roman en een kookboek. De spreker legde met behulp van een citaat uit de roman uit, dat de hoeveelheid werkelijkheid in de literatuur steeds meer is toegenomen. Het duidelijkste voorbeeld daarvan vond hij de detectiveroman. Ook in de poëzie neemt het aantal 'onpoëtische' woorden toe: bijvoorbeeld de plaatsnamen uit de gewone wereld dringen de poëtische woordenschat binnen.

Hoe zit dat met de middeleeuwse ridderroman, de specialiteit van de inleider? Hoeveel werkelijkheid kan men daarin aantreffen? Een middeleeuws ridderroman verwijst nauwelijks naar de middeleeuwse werkelijkheid. Als zo'n ridderverhaal als een trein leest, dan heb je eigenlijk te maken met een moderne roman, want fictie. Waarin tref je die werkelijkheid dan wel aan, zodat de middeleeuwse mens als het ware over het voetlicht treedt? Van der Have citeert een aantal teksten waarvan hij vindt dat ze wel die middeleeuwse mens laten zien, en dat zijn zonder uitzondering artesteksten.

Die artesteksten zijn ook in het literatuuronderwijs van het voortgezet onderwijs uitstekend te gebruiken. Een deel van het schoolpubliek leest geen fictie en dus zijn teksten die veel dichter bij de feitelijke weergave van de middeleeuwse denk- en leefwereld staan een uitstekend alternatief voor de traditionele middeleeuwse werken uit de literaire canon.

Gerrit Verbeek

REPERTORIUM R. JANSEN - SIEBEN

Aanvullingen *II*[1] *op het* Repertorium van de Middelnederlandse Artes-literatuur

1. Vervangen op p. 1-2: lemma ALCHEMIE. **Handschriften:**
Amsterdam, UB, XV G 6: 2.34, 2.37
Antwerpen, MPM, M 40
Brussel, ARA,, mss. div. 2270, ed. MAK
Brussel, KB, 4260-63: 2.2, ed. BRAEKMAN / DEVOLDER
Brussel, KB, IV 958: 2.7, ed. BRAEKMAN
Gent, UB, 1272: 2.6, ed. BRAEKMAN
's-Gravenhage, KB, 133 M 28
Hamburg, SUB, Cod. alch. 561 in 4°: 2.1, 2.2
Hamburg, SUB, Cod. alch. 600 in 4°: 2.2, 2.3
Hattem, SM, C5: 2.9
Leeuwarden, PB, Bruikleen Gerechtshof: 2.2
Leiden, UB, Ltk. 953
Londen, BL, Sloane 416: 2.1, ed. DE FLOU; 2.2
Londen, BL, Sloane 764: 2.12
Londen, BL, Sloane 1255
Londen, WI, 359: 2.3, 2.4, 2.5
Londen, WI, 517: 2.8
Pisa, BU, 687, ed. MANACORDA
Turijn, BN, Q V16
Utrecht, UB, 708
Wenen, ÖNB, 2372, ed. (partim) BIRKHAN en FRAETERS

2. Inlassen op p. 3, lemma ALMANAK, bij 1481 [Jan Laet]:
- Ex. Sluis, Stadsarchief (verloren).

3. Inlassen op p. 12, lemma ALMANAK:
1560 [Pieter de Buck] Almanach ende Prognosticatie van den iaere ons Heeren M.CCCCC.LX. Twelck is tiaer naer de scheppijnghe des weerelds

[1] Vervolg op Aanvullingen [I], verschenen zonder nummering in *W-mail* 3/2001. Vanaf dit nummer verschijnen de Aanvullingen in de alfabetische lemma-volgorde.

vM.CCCCC.xxij. Tiaer naer tbeghinsel van der Diluvie iijM.viijC.lxvj. Tiaer naer de fondatie van sGravensteen tusschen den rivieren van den Leye ende Lieve binnen der stadt van Ghendt (by Gayus Julius Cesar) xvjC.ix. Ende tiaer naer de bekeeringhe van die van Ghendt tot den Christen gheloove (duer S. Amand Bisschop) ix.C.liij.
Gent, Hendrik van den Keere, 1559.
- Ex. Gent, UB, coll. G. van Hoorebeke.

4. Inlassen op p. 13, lemma ALMANAK:
1562 [Joachim Hubrechts] Prognosticatie vanden Jare ons Heeren 1562.
Antwerpen, Jan van Ghelen, [1561].
- BT 4605
- Ex. Brussel, KB.

5. Inlassen, ib.:
1563 [Adam Meeus] Almanack van den Jare ons Heeren M.CCCCC.Lxiij. Ghecalculeert op den Meridiaen der stadt van Amsterdam duer M. Adam Meeus Doctor in Medecijnen der selver Stadt.
Antwerpen, Hans de Laet, [15562].
- Ex. Leiden, UB.

6. Vervangen op p. 14, lemma ALMANAK: 1565 [Pieter de Buck] door:
1564 [Pieter de Buck] Almanach ende Prognosticatie van den schrickel-iare ons Heeren M.D. ende LXJJJJ. Twelcke is naer de Scheppinghe der weerlt vM.CCCCC.xxvj. Naer tbeghinsel van der Diluvie dry M. acht C. ex. Naer tfonderen van den Casteele te Ghendt (by Gayus Julius Cesar) xvjC. derthien. Ende naer de bekeeringhe van die van Ghendt tot den Christen Gheloove (door Sent Amand Bisschop) neghen hondert zevenenvijftich.
Gent, Hendrik van den Keere, 1563.
- Ex. Gent, UB, coll. G. van Hoorebeke.

7. Inlassen op p. 15, lemma ALMANAK:
1566 [Robrecht Sanders] Almanach ende Prognosticatie vanden iare ons Heeren M.CCCCC. ende LXVJ. Twelck is tiaer naer de scheppinghe der weerlt vM.vC.ccviij. Twelcke is tiaer van tbeghinsel des Weerelds vM.vC.xxix. Ende vander Diluvie Noe dry M. acht C. lxxiij. Van deerste Paesschen dry duust lxxv. Ghecalculeert door Meester Robrecht Sanders, Docteur in medicinen, residerende te Ghent, op den Poldere, by den Zandbergh.
Gent, Hendrik van den Keere de Jonghe, [1566].

8. Inlassen op p. 15, lemma ALMANAK:
1567 [Cornelius Micyllus] Schrijf Almanach D. Cornelium Micyllum opt Jaer M.D.LXVII. [s.l., s.d.]
- Ex. Groningen, Gemeentearchief.

9. Inlassen op p. 15, lemma ALMANAK:
1568 Prognostication offte Practica.
Deventer, Johan van Breda.
- Ex. Berlijn, SPK, Ms. Germ. 4° 576.

10. Inlassen op p. 16, lemma ALMANAK:
1569 [Pieter de Buck] Almanack ende Prognosticatie van den Jare ons Heeren M.D.LXJX.
Gent, Gislenus Manilius, 1568.
- Ex. Gent, UB, Coll. G. van Hoorebeke.

11. Inlassen, ib.:
1570 [Pieter de Buck] Almanach ende Prognosticatie vanden Jare ons Heeren M.CCCCC.LXX. Twelcke is tJaer naer de Scheppinghe der weerelt vM vC xxxij. Na tbeghinsel vander Diluvie iij M. viij C. lxxvj. Na tfonderen vanden Casteele te Ghendt, by Gayus Julius Cesar xvjC. xix. Ende tJaer naer de bekeeringhe van die van Ghendt tot den Christenen Gheloove door S. Amandt Bisschop ixC. Lxiij.
Gent, Gillis van den Rade, 1569.
- Ex. Gent, UB, coll. G. van Hoorebeke.

12. Inlassen, ib.:
1571 [Pieter de Buck] Almanach ende Prognosticatie vanden Jare ons Heeren M.CCCCC.LXXJ. Twelcke is tJaer nae de scheppinghe der weerelt vM. vC. xxxiij. Nae tbeghinsel vander Diluvie iijM. viijC. Lxxvij. Nae tfonderen vanden Casteele te Ghent (by Gayus Julius Cesar) xvjC.xx ende tJaer nae de bekeeringhe van die van Ghent totten Christenen Gheloove (door S.Amandt Bisschop) ix.C. Lxiiij.
Gent, Gillis van den Rade, 1570.
- Ex. Gent, UB, coll. G. van Hoorebeke.

13. Inlassen op p. 17, lemma ALMANAK:
1574 [Pieter de Buck] Almanach ende Prognosticatie van den Jare ons Heeren M.D.LXXJJJJ.
Gent, Weduwe Gislenus Manilius, 1573.
- Ex. Gent, UB, coll. G. van Hoorebeke.

14. Inlassen, ib.:
1575 Cronijck Schrijff Almanach Op dat Jaer nae die Gheboort Christi Jesu onses HEeren. M.D.L.xxv. Tot nut ende proffyt des hogen Ouericheyt, Rentmeysters, Cantoren, Rentenijers, Koopluyden, ende voor alle Borgeren etc. Dorch D. Ambrosium Magirum.
Deventer, Ambrosius Magirus jr.
- Ex. Deventer, Historisch Museum De Waag, DD 19.

15. Schrappen op p. 18-19, lemma ALMANAK:
1581 [Jan Laet] etc.

16. Inlassen op p. 19, lemma ALMANAK:
1584 [Rodolphus Grapheus] Practica. Ende grontlicke Erklerung Vandem Jaer ons Heeren Jesu Christi und eenigen Heylants M.D.LXXXIIII. Ghepractizeert ende beschreven dorch D. Rodolphum Grapheum Campensem, Medicum ende Lithotomum, Astronomum Mathematici, Ordinarij der Keyser vrye Anzestadt Deventer. Jupiter ende Mars, Sijn Heeren des Jaers.
Deventer, Simon Steenbergen, [1583]
- Ex. Leiden, Bibl. Thys., pflt. 554.

17. Inlassen op p. 20, lemma ALMANAK:
1586 Cronijck Almanach ofte Journael op dat Jaer na der gheboorte ons Heeren Jesu Christi M.D.LXXXVI.
Amsterdam, Cornelis Claesz.
- Ex. ?

18. Inlassen op p. 21, lemma ALMANAK:
1588 Sommighe Oude ende Nieuwe Prognosticatien ende Vermaninghe van dat Jaer 1588. Tot op het 1600. Jaer seer nuttelick om te Lesen ende tho weten. Uut den Ouden Historien Ende den Hoochgheleerden Astronomis Om die Herten te verwecken, Jn een korte Sommarie vergadert.
Woerden, Pieter Gebhaerts, 1587.
- Ex. Leiden, Bibl. Thys.

19. Inlassen op p. 22, lemma ALMANAK:
1590 Almanach nae den Nieuwen stijl.
Delft, Bruyn Harmansz. Schinckel.
- Ex. 's-Gravenhage, KB, 1700 D 2.

20. Inlassen op p. 23, lemma ALMANAK:
1596 [Rodolphus Grapheus] Schrijf Almanack oft Calender nae den Olden stijl op dat Nye Schalt Jaer onses Heeren Jesu Christi. M.D.XCVI. D.D. Rodolphum Grapheum Campensem Medicum ende Astronomum Ordonarium der K. vrye Anzestadt Deventer.
Deventer, Simon van Steenbergen.
- Ex. Deventer, Stads- en Athenaeumbibl., BORG 5255 kl; Amsterdam, Rijksmuseum, Coll. Nova Zembla B III [fragment].

21. Inlassen op p. 24, lemma ALMANAK:
1597 [Ambrosius Germanicus] Croniick Almanach oft Journael Op dat Jaer na der ghebeoorte ons Heeren Jesu Christi M.V^{C}.XCVII. Inhoudende veel waerachtighe gheschiedenissen, wonderen, menigherhande veranderinghe der Rijcken, straffe der quaden, opcomen der goeden, ende veel andere wonderlijcke saken, tot verlustinghe, profijt, ende waerschouwinghe van een yeder. Ghepractiseert ende ghecalculeert nae den Nieuwen ende Ouden Stijl, voor dese seventien Provintien dienende: Door D. Ambrosium Germanicum.
Amsterdam, Cornelis Claesz.
-Ex. Amsterdam, UB, O 89-910.

22. Inlassen, ib.:
1600 [Rodolphus Grapheus] Praedictio Astrologica. De groote Prognostication ofte Practica, op dat ghulden Jaer Annus Jubileus ghenaemt nade ghenadentrijcke gheboorte onses Erlossers ende Salichmaeckers Jesu Christi M.VIC. Saturnus ende Jupiter Heeren deses Jaers, Venus haer Medehulpersse. Ghepracticeert ende beschreven dorch D. Rudolphum Grapheum, etc.
Deventer, Jan Evertsz. Cloppenburch, 1600.
- Ex. Leiden, Bibl. Thys.

23. Inlassen op p. 25, lemma ANATOMIE:
1579 [Johannes de Valverde] Anatomie, oft levende beelden vande deelen des menscheliken lichaems: met de verclaringhe vandien, inde Neder-duytsche spraecke.
Antwerpen, Christoffel Plantijn, 1579.
- Ex. Antwerpen, MPM, A 2003.

24. Inlassen op p. 26, lemma APOTHEKERS, als hs. G 161:
Gent, SA, reeks 108bis N 5 eerste stuk.
'Ordonnance politique nopende het verkoopen van Medecijnen 16 october 1456'.
Zie: Vandewiele, Pharm. Ts. 29 (1952) 109-112.

25. Inlassen, ib.:
Amsterdam, GA, Keurboek E.
Apothekersreglement Bergen op Zoom, ca. 1530, ed. Levelt.

26. Inlassen, ib.:
Maastricht, ubi?
Apothekersreglement, ed. Van der Wielen en Hollman, Pharm. Weekbl. 1921, 758.

27. Inlassen, ib.:
Amsterdam, GA, Keurboek D, Archief van de Burgemeesteren, arch. nr 5020, volgnr 7: 2.1

28. Wijzigen op p. 26, lemma ASTROLOGIE:
1511 Der scaepherders calengier, etc.
- Ex. Parijs, BN, Rés. p V 162.

29. Inlassen op p. 27, lemma ASTROLOGIE:
1572 Der schaepherders Kalengier.
Antwerpen, Willem van Parijs, 1572.
- Ex. 's-Gravenhage, KB, 26 F 22.

30. Inlassen op p. 28, lemma ASTROLOGIE:
1581 Dat kleijne Planeten Boeck ofte Waersegger Konst, uut den vij Planeten.
Reess, Derick Wijlicx van Santen, 1581.
- Ex. Leiden, UB, MNL 1202 H 24.

31. Verbeteren op p. 28, lemma ASTROLOGIE:
? Dat Groote Planeten Boeck, etc.: vraagteken datering vervangen door: 'na 1600'.
[hoort dus niet thuis in het Repertorium!]

32. Inlassen op p. 28, lemma ASTROLOGIE:
1596 [Pieter Heymensz.] Een Prognosticatie ofte voorsegginghe op de Komeet-Sterre met de steert, welcke haer verthoont ende gheopenbaert heeft, den xvj. Julij na de nieuwe stijl, in dit teghenwoordige Jaer M.D.XCVJ. Ghepractiseert door een Liefhebber van de edele Conste van Astrologie, M. Pieter Heymensz. Doctoor inde Medecijnen tot Delff.
Delft, Jacob Cornelisz. Vennekool, 1596.
- Ex. Leiden, Bibl. Thys.

33. Inlassen, ib.:
1598 Der Schaepherders Kalengier.
's-Hertogenbosch, Jan IV van Turnhout, 1598.
- Ex. 's-Hertogenbosch, Prov. Genootschap, 1598 's-Hert.1.

34. Inlassen, ib.:
1598 Der Schaepherders Kalengier.
Maastricht, Jan III van Ghelen, 1598.
- Ex. Maastricht, SB, 6003 E 2.

35. Inlassen op p. 28, lemma ASTRONOMIE:
1550 Copye van eenen brief ghesonden van Constantinople, inhoudende wonderlijcke ende vreeselijcke teekenen die ghesien zijn gheweest binnen Constantinople, ende ander landen daer omtrent. Met oock sommighe wonderlijcke visioenen die den grooten Turck ghesien heeft, met oock dinterpretacie ende beduydenissen van dien, ghedaen by die alder gheleertste mannen van sijnen keyserijck, met oock die cometen dier ghesien zijn.
Leuven, Anthonis Maria Bergaigne, 1551.
- Ex. Brussel, KB, III 27.629 A LP.

36. Inlassen op p. 29, lemma ASTRONOMISCHE INSTRUMENTEN, 1. ASTROLABE:
Erfurt, UB, 665

37. Inlassen, ib., 2. KWADRANT:
Erfurt, UB, 665

38. Inlassen, ib., 4. ZONNEWIJZERS:
Salamanca, BU, Ms. 2621

39. Inlassen op p. 29, lemma AVICENNA:
1529 Die fleubothomia dat is dat bloet te laten van meester Avicenna dat een groot besocht meester gheweest is.
Antwerpen, Willem Vorsterman, 1529.
- NK 1312
- Ex. Amsterdam, UB.

Ria Jansen-Sieben

SIDRAC-VERTAALPROBLEMATIEK

VAN BEESTEN, PHILOSOPHEN EN DE ZWARTE ZEE

"Hoe vertaal je *beesten*?"
"Met beesten natuurlijk. Hoezo?"
"Als je kijkt bijvoorbeeld naar vraag 71: *Die beesten ende die vogelen ende die vischen hebben sy zielen?*, dan moet je wel tot de conclusie komen, dat met *beesten* alleen de landdieren zijn bedoeld. Het land voor de beesten, de lucht voor de vogels, het water voor de vissen. Twijfel je? Dan gaan we naar 369: *Welc es die edelste vogel die es?* Antwoord: de bij!"
"Ik ben overtuigd."
"Maar hoe vertaal je nu *beesten*?"
"In 71 zou ik het doen met de dieren op het land. Maar ik weet niet, of *beesten* ook het verzamelwoord voor alle dieren kan zijn. Je zou de hele *Sidrac* moeten nagaan op de betekenis."
"Andere vraag: *philosophe*?"
"Dat heeft geen equivalent. Een *philosophe* is zowel een filosoof als een wetenschapper."
"Maar we moeten het vertalen, dat is onze opdracht."
"Filosoof dan maar. Maar we moeten in een noot vermelden, dat het woord een andere betekenis heeft dan in 21e-eeuws Nederlands. Ik heb er ook een: *Swerte Zee*?"
"Dat is waar de karbonkels groeien?"
"Ja, je vindt hem in 130."
"Ik denk dat we ook maar in een noot moeten vermelden, dat hiermee waarschijnlijk niet onze Zwarte Zee is bedoeld. Weet jij eigenlijk wanneer wij onze Zwarte Zee zo zijn gaan noemen?"

ZAK EN AS TEGEN HONDSDOLHEID

Aan de orde is nummer 68 uit de editie van J.F.J. van Tol, *Het boek van Sidrac in de Nederlanden*, Amsterdam 1936. De tekst:

> *Die coninc vraecht: Hoe comt dat de beesten verwoeden?*
> *Sidrac antwort: ..... Ende eest dat hem die woet alsoe zere stect datti niet ghenesen en can no ghesterven, maer pine ende maertielie hem ane wast ende ande-*

re liede mede scaet met sinen bete, soe salmen nemen enen sac ende doen daer in clene asschen ende dien houden ende recken boven den ghenen, es hy mensche oft beeste; al te hant sal hy sterven ende telivereert sijn vander pinen ende die liede selen oec telivereert sijn van hem. Want het mochten herde vele liede ende beesten ghescaet sijn van sinen bete.

De vertaler: "En is het, dat de dolheid hem zo getroffen heeft, dat hij niet kan genezen, noch sterven, maar de martelende pijnen toenemen en hij ook andere mensen schade toebrengt met zijn beten, dan moet men een zak nemen en daar een beetje as in doen en die boven hem houden en uitrekken... Hoe moet je je dat voorstellen?"

"*Recken* kan ook spannen betekenen."

"En dan? Hoe moet je die zak boven hem houden? Horizontaal of verticaal? Ik kan me voorstellen, dat je een dier of een mens verstikt, als je een zak met as over zijn kop doet."

"Probeer maar eens een zak over de kop van een dolle hond te krijgen."

"De varianten met de andere versies helpen ook niet. We hebben hier weer een van die gevallen, waarin de *Sidrac* zelf geen uitkomst biedt. We moeten medische boeken uit die tijd raadplegen over de behandeling van de hondsdolheid."

HET LOT VAN ONGEDOOPTE KLEINE KINDEREN

248: *Die coninc vraecht: Selen die clene kinderekine verdoemt sijn?*
Sidrac antwort: En ghene ziele en sal verdoemt werden ten oerdele van den Goids sone, eest dat sy niet en kint wat sy gedaen heeft in desen eerterike; ende elc sal verdoemt werden na sijns selfs kinnesse. Dats te wetene vanden cleinen kinderen die noch niet en wisten no en verstonden, goet no quaet en kinden, selke zielen en selen niet verdoemt zijn ten oerdele vanden Goids sone op dat sy comen souden sijn ten ghelove des Goids soens; maer nochtan selen sy sijn in doncker demsternessen.

"Wat moeten wij verstaan onder het *oerdele vanden Goids sone*? Is dat het oordeel waar iemand terechtkomt onmiddellijk na zijn sterven of is dat het Laatste Oordeel?"

"De *Sidrac* speelt in de tijd tussen Noach en koning David, dus in een tijd dat Christus nog geboren moet worden. In die tijd ging nog niemand rechtstreeks naar de hemel. Dus het eerste kan niet."

"Hoe moeten wij verstaan *op dat si comen souden sijn ten ghelove des Goids soens*? Het is toch een theologisch monstrum, dat iemand zich in het hiernamaals nog kan bekeren?"

"Wat heeft de Comburgse redactie?"
"Even zoeken. Blz. 727. O, Comburg legt het uit. Kleine kinderen worden niet verdoemd 'vp dat' ze in het geloof aan God worden gedoopt. Hoe we 'vp dat' moeten vertalen, is me ook hier niet duidelijk. Maar, gaat Comburg door, kinderen die geboren worden zeg maar in de tijd van het Nieuwe Testament uit een vrome moeder en die niet gedoopt zijn, die komen in de 'deemsterhede' zonder pijn en die worden niet verdoemd."
"De oude vraag: voegt Comburg toe of zijn de andere teksten corrupt?"
"De Franse lange *Sidrac* is nagenoeg parallel aan het Oxfordse handschrift, dat Van Tol heeft afgedrukt."
"Wacht eens. Als we *op dat* lezen als omdat. Omdat ze tot het geloof in Gods Zoon gekomen zouden zijn."
"Maar de kans niet hebben gehad?"
"Dat is het!"
"Dan moeten we wel 'Maar de kans niet hebben gehad' tussen vierkante haken[1] toevoegen."
"Maar dat betekent, dat de versie Van Tol zin heeft. En dat we hier een bewijs hebben van wat we al vermoedden, dat Comburg is gaan interpreteren, toen die er zelf niet meer uitkwam. We kunnen uit Comburg leren wat voor de kopiist uit de 15e eeuw al een probleem was, maar niet wat er oorspronkelijk heeft gestaan."

En zo werkt de groep. Komen we er niet uit, dan trachten we eerst elders uit de *Sidrac* de betekenis van woorden en uitdrukkingen te bepalen. Zo ook bereiken we, dat onze vertaling consequent is - tenzij de tekst zelf divergeert. Een andere methode is de varianten te bestuderen. Van Tol geeft er een aantal, en nu we de beschikking hebben over moderne uitgaven van het Comburgse handschrift en een Franse *Sidrac*, is die weg wat gemakkelijker begaanbaar. En de derde is te onderzoeken of contemporaine wetenschappelijke en encyclopedische teksten ons vertellen hoe de vork in de steel zit.

En soms moet je gewoon geluk hebben. In het stuk over de hondsdolheid staat, dat een lijder zich moet onthouden van *groner spise*. Van Tol emendeerde 'grover spise', maar het is evenmin duidelijk wat we daaronder moeten verstaan. Dan komt *Een wereld van kennis* uit en daarin schrijft Christianne Muusers, dat met 'groen vlees' vers, ongezouten vlees wordt bedoeld.

Jaap Staal

[1] Vierkante haken gaan wij gebruiken voor toevoegingen onzerzijds, die de tekst begrijpelijker maken.

SIDRAC-CONCORDANS

In 1936 promoveerde J.F.J. van Tol op *J.F.J. van Tol, Het boek van Sidrac in de Nederlanden. Proefschrift Amsterdam. Amsterdam 1936.* Hiermee verscheen de eerste teksteditie die voor een modern publiek toegankelijk is. Van Tol baseerde zijn tekst op het ms. Marshall 28 in de Bodleian Library te Oxford. Hij gaf deze tekst de benaming **O**.

Lange tijd bleef dit de enige editie. Zeer recent echter verschenen: *Sydrac le philosophe. Le livre de la fontaine de toutes sciences. Edition des enzyklopädischen Lehrdialogs aus dem XIII. Jahrhundert. Herausgegeben von Ernstpeter Ruhe. Wissensliteratur im Mittelalter. Band 34. Wiesbaden 2000*, verder aangeduid met **R**, en:

Het Comburgse handschrift, Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2o 22. Diplomatische editie bezorgd door Herman Brinkman en Janny Schenkel. Hilversum 1997, waar in band 1 de *Sidrac* is afgedrukt. In navolging van Van Tol is deze versie **C** genoemd.

O bevat 421 vragen en antwoorden, R 1227. Een aantal vragen van O is over meer dan één nummer van R verdeeld. Heel wat nummers van R echter ontbreken in O. Het omgekeerde komt slechts eenmaal voor. C telt 221 vragen.

Van Tol maakte al een concordans van O en C. Ik heb er een gemaakt van O en R, en voor het gemak van de lezer die van Van Tol eraan toegevoegd met een kleine verbetering: de editie Van Tol verzuimde de Comburgse nummers 111, 112 en 113 op te nemen. Oorspronkelijk was de concordans bedoeld voor de werkgroep die zich met de vertaling van een aantal vragen uit de *Sidrac* bezighoudt. Het is echter niet erg praktisch om die te onthouden aan anderen die zich met de studie van de *Sidrac* (zullen) bezighouden en daarom volgt hier de publicatie in *W-mail*.

Jaap Staal

O	R	C
1	1	
2	2	
3	3	
4	4	
5	5	
6	6,7,8	
7	9	
8	10	
9	12,13	
10	14,15	
11	16-19	
12	20,21	
13	22	
14	23	
15	24	
16	26	
17	27,28	
18	35	1
19	36	
20	38,39	
21	40	
22	69	2
23	70	3
24	71	4
25	73	5
26	74	6
27	75	
28	76	
29	77	
30	43	
31	44	
32	45	
33	46	
34	47	
35	53	
36	48	
37	54	
37a	56	
38	57	
39	58,59	
40	60	
41	61	7
42	62	8
43	63	9
44	64	
45	65,66,67	10
46	68	
47	78	
48	79	

O	R	C
49	80	
50	81	
51	82	11
52	83	
53	84	
54	85	
55	86	12
56	87	
57	88	13
58	89	14
59	90	
60	92	
60a	91	
61	93	15
62	94	16
63	95	17
64	96	18
65	97	19
66	98	20
67	99	21
68	100	22
69	101	23
70	102	24
71	103	25
72	104	
73	105	26
74	129	27
75	130	28
76	133	29
76a	132	
77	134	30
78	135	31
78a	131	
79	136	32
80	137	33
81	138	34
82	139	35
83	141	36
84	142	
85	143	
86	144	
87	145	37
88	146	38
89	147	39
90	148	40
91	149	
92	150	
93	151	
94	152	

O	R	C
95	153	41
96	154	42
97	155	43
98	156	
99	157	44
100	167	
101	168	
102	169	45
103	170	46
104	171	47
105	172	48
105a	173	
106	174	49
107	175,176	
108	177,178	50
109	179	
110	181	
111	182	
112	183,184	
113	185,186	51
114	187	52
115	188	
116	189	
117	191	
118	192	
119	194	
120	198	
121	196	
122	199,200	
123	201	
124	202	
125	206	
126	209	
127	210	
128	211,212	
129	213	53
130	214,215	54
131	216	55
132	218	56
133	219,220	57
134	221,222	
135	223	
136	224	58
137	226,227	59
138	228	60
139	229,230	61
140	231	62
141	232	63
142	236	64

O	R	C
143	242	65
144	243	66
145	244	
146	245	
147	247	
148	248	
149	249	
150	250	
151	251	67
152	252	
153	253	68
154	254	69
155	255	
156	256	
157	257	
158	258	
159	259	70
160	261	71
161	262	72
162	263	73
163	266	
164	270	
165	271,272	
166	265	
167	273,274	74
168	275	75
169	276	76
170	277	
171	278	
172	279,280	
173	282,283	
174	284	
175	287	
176	288	
177	289	
178	290	
179	291,292	
180	293	77
181	294,295	
182	296	
183	297	78
184	298	79
185	299	
186	300,301	80
187	302,303	
188	304	
189	305,307	
190	309	81
191	310	82
192	319	
193	320	83
194	321	
195	322,323	
196	325	
197	326	84
198	327	85
199	328	86
200	329	
201	336	87
202	337	88
203	338	89
204	339	90
205	340	91
206	342	92
207	343	93
208	344	94
209	345	95
210	349	96
211	353	97
212	355	98
213	356	
214	361,362	
215	363	
216	365	99
217	367	100
218	369	101
219	379	102
220	381	
221	382	103
222	383	104
223	384	
224	385	105
225	386,387	106
226	392,393	107
227	394	108
228	395	109
229	396	110
230	397	
231	398,399	111
232	400	
233	402	112
234	401	113
235	403,404	114
236	405	115
237	408	116
238	409	117
239	410,411	118
240	412	
241	414,415	119
242		120
243	416	121
244	419	122
245	422	
246	425	
247	428,430	123
248	432	124
249	433	125
250	435	
251	436	
252	437	
253	438	
254	434	126
255	440	127
256	441	128
257	442	
258	443	
259	444	129
260	445	130
261	446,447,448	131
262	450	132
263	451	133
264	452	134
265	453	135
266	454	136
267	455	137
268	456	138
269	457	139
270	458	140
271	459	141
272	460	142
273	461	143
274	462	
275	463	
276	465	
277	467	
278	466	144
279	468	145
280	469	146
281	473	147
282	474	148
283	475	149
284	476	150
285	477,478	
286	479	
287	480,481	
288	482	
289	483	151

O	R	C
290	484	152
291	485	153
292	486	
293	487	
294	488	
295	489	
296	490	
297	491	
298	494	
299	492	
300	495	154
301	496	155
302	498	156
303	499	
304	500	157
305	501	158
306	502	
307	503	
308	504	159
309	505	160
310	506	161
311	508	
312	509	162
313	512	163
314	514	164
315	516	165
316	527	166
317	521	
318	523	
319	530	167
320	531	168
321	532	
322	533	
323	534	169
324	535	170
325	536	171
326	540	172
327	537	173
328	541	
329	542	
330	543	
331	544	174
332	545	175
333	546	176
334	548	
335	549	177
336	550	178
337	551	179
338	552	

O	R	C
339	553	
340	554	
341	555	
342	519	180
343	556	
344	557	181
345	559	182
346	560	183
347	561	184
348	562	185
349	564	186
350	566	187
351	567	188
352	568	
353	569	
354	570	
355	571	189
356	574	190
357	576	191
358	577	192
359	578	193
360	579	
361	580	
362	581	
363	582	
364	583	
365	584	
366	585	
367	591	194
368	592	195
369	593	196
370	595	197
371	597	
372	599	198
373	600	199
374	637	
375	638	
376	639	
377	640	
378	641	
379	642	
380	643	
381	644	
382	645,646	
383	647	
384	648,650	
385	652	
386	653	
387	654	

O	R	C
388	660	
389	661	
390	662	200
391	663	201
392	664,665	
393	666	
394	1143	
395	1144	
396	1145	
397	1146	
398	1147	
399	1149	
400	1150	
401	1153	202
402	1159	203
403	1167	204
404	1168	205
405	1169	206
406	1170	207
407	1171	208
408	1174	209
409	1175	210
410	1173	211
411	1177	212
412	1180	213
413	1181	214
414	1182	215
415	1183	216
416	1186	217
417	1187	218
418	1221	219
419	1222	
420	1225	220
421	1224	221

RECENSIE

VERSLAAFD AAN DE WAARHEID

Naar aanleiding van: Gerolamo Cardano, *Mijn leven*. Vert. en ingel. door Jan Lamein. Amsterdam, 2000. 376 pp. ISBN 90 253 0649 7. € 34,-.

Dit is een recensie van een oorspronkelijk Latijns werk dat door een Italiaan in de zestiende eeuw werd geschreven. Niks Middeleeuwen, niks Middelnederlands. Waarom dan toch een bespreking van dit werk in de *W-mail*, die zich richt op de Middelnederlandse artesliteratuur? Hiervoor heb ik verschillende redenen. Het eerste, volstrekt niet-legitieme argument is dat ik vind dat we hier te maken hebben met een zó bijzondere tekst, dat hij het zonder meer waard is om onder de aandacht van een groter publiek te brengen. Verder raakt het onderwerp, een autobiografie van een Renaissancistische arts en astroloog, wel degelijk (zij het indirect) de artes: Cardano belichaamt bij uitstek de zestiende-eeuwse wetenschapper die alles schijnt te kunnen, en alles wil weten, de *homo universalis*. En tenslotte waren de revolutionaire ideeën op wetenschappelijk gebied die in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw zo nadrukkelijk ingang vonden (denk voor de astronomie bijvoorbeeld aan Copernicus, Galilei en Brahe; voor de geneeskunde en de chirurgie aan Vesalius en Harvey), geen op zichzelf staande fenomenen; ze maakten deel uit van een pan-Europese ontwikkeling, waarbij wetenschappers van universiteit naar universiteit hopten, en elkaars theorieën en ideeën uitwisselden. Ook de Nederlanders namen daaraan volop en al vroeg deel, getuige de omzwervingen van de arts Theodericus Ulsenius.[1]

Mijn leven van Gerolamo Cardano geeft als geen ander werk de drijfveren van dit soort humanistische wetenschappers prijs. Om de plaats van Cardano in het tijdsgewricht waarin hij leefde te kunnen schetsen, is het eerst nodig iets over de verhoudingen tussen de beoefening van de wetenschappen in de Middeleeuwen en in de Renaissance te vertellen.

Er is in het verleden vaak verondersteld dat de moderne wetenschap begon met de Renaissance – curieus genoeg toch de renaissance van overwegend de kunsten en letteren die Europa vanaf de vijftiende eeuw in haar greep hield; zoals

[1] Zie hierover C.G. Santing, *Geneeskunde en humanisme. Een intellectuele biografie van Theodericus Ulsenius (c. 1460 - 1508)*. Diss. Groningen, 1992.

bekend vond eerder, in de twaalfde eeuw, een renaissance van de wetenschappen plaats. Dit tijdperk, waarin zo sterk werd teruggegrepen naar de klassieke verworvenheden van de Grieks-Romeinse wereld, werd beschouwd als het nieuwe begin, de radicale breuk met het verleden, de daadwerkelijke 'wedergeboorte'. Niet alleen onder historici heeft dit beeld lange tijd een prominente rol gespeeld, maar ook onder de wetenschappers zélf leefde nadrukkelijk het idee dat het nieuw was wat ze deden.[2] De breuk met de verfoeide Middeleeuwen was in hun ogen radicaal en noodzakelijk.

Voor wat betreft de methode om wetenschap te bedrijven kan vastgesteld worden dat er inderdaad sprake was van een nadrukkelijke discontinuïteit tussen Middeleeuwen en Renaissance.[3] In andere opzichten vervulden de late Middeleeuwen echter veel meer een brugfunctie. Sommige processen die door de Renaissance-wetenschappers als 'nieuw', als hun intellectuele domein werden geclaimd, blijken zich ten dele toch ook in die voorafgaande eeuwen te hebben afgespeeld.[4] Zo is één van de kenmerken van de renaissancemens de afkeer van het Aristotelisme en de aristotelische uitgangspunten; meer en meer wordt door wetenschapshistorici ingezien dat dit ook gold voor de wetenschappers in de veertiende en vijftiende eeuw, voor wie het Aristotelisme zijn aantrekkingskracht begon te verliezen.[5] Alleen ging deze afkeer nog lange tijd verscholen onder een dikke laag argumentatieleren en scholastieke methoden. Maar het nieuwe element was er – vanaf de veertiende eeuw – wel degelijk.[6]

Het afscheid nemen van Aristoteles en de scholastiek voltrok zich echter traag. Eén van de redenen van het succes van de inpassing van Aristoteles' boeken over de natuur (de *libri naturales*) was dat het zo'n goede rationele verklaring bood van de aard en het wezen van de mens zelf, en van de relatie met zijn natuurlijk-fysieke omgeving, zowel op aarde zelf als voor wat betreft de kosmos.

---

[2] Zie het fascinerende artikel van E. McMullin, 'Medieval and Modern Science: Continuity or Discontinuity?'. In: *International Philosophical Quarterly* 5 (1965), 103-129, m.n. 104-106.

[3] McMullin, 'Medieval and Modern Science', 108.

[4] Zie o.a. O. Pedersen, 'Du quadrivium à la physique. Quelques aperçus de l'évolution scientifique au Moyen Âge'. In: J. Koch (ed.), *Artes liberales. Von der antiken Bildung zur Wissenschaft des Mittelalters*. Leiden, 1959, 107-123 (= 123). Studien und Texte zur Geistesgeschichte des Mittelalters 5; zie daarnaast A. Grafton en N. Siraisi, 'Introduction'. In: A. Grafton en N. Siraisi (ed.), *Natural Particulars. Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*. Cambridge, Mass. [etc.], 1999, 1-21 (= 17).

[5] Zie McMullin, 'Medieval and Modern Science', 126-128.

[6] O.c., 127: 'So that medieval science is a "bridge" then, almost precisely to the extent that it ceased to be Aristotelian'.

Voor een vak als bijvoorbeeld de geneeskunde vormde het herontdekte corpus teksten binnen de academische context van de universiteiten een uitstekende voedingsbodem om aan de in principe toch empirische handelingen van het helen en genezen een theoretische onderbouwing te geven. Lange tijd drukten de *doctores medicinae* hun stempel op het idee van wat binnen de geneeskunde *vooruitgang* was: niet zozeer het zoeken naar het nieuwe, als wel het zoeken naar een bevestiging van het oude, door middel van extra argumenten of andere bronnen. Medische en chirurgische literatuur was dan ook nog langdurig vooral reproductief en herhalend van aard.[7]

Desondanks maakte dit autoriteitenbesef geleidelijkaan, maar onverbiddelijk, steeds meer plaats voor een meer op de empirie gerichte werkwijze, waarbij kennis op grond van observaties langs inductieve wijze werd omgezet in theorievorming en pogingen om tot een beter begrip van de algemene processen te komen. Men wilde die observaties gebruiken om te achterhalen aan welke natuurkundige regels de verschillende wetenschappelijke disciplines onderworpen waren. Observeren werd een sport, en één van de kampioenen daarvan was Gerolamo Cardano.

Het boek waarin de vertaling van diens autobiografie nu voorligt, wordt door de vertaler op een uitstekende manier ingeleid, waarbij alle aspecten van Cardano's leven uitgebreid aan de orde gesteld worden. De vertaling zelf leest als een trein, in ieder geval veel soepeler dan het Latijn geweest moet zijn (al heb ik dat niet onder ogen gehad). Veel aanvullende informatie wordt de lezer aangereikt (maar nergens opgedrongen) door middel van een uitvoerig eindnotenapparaat. Het boek wordt afgesloten met een personenregister.

Cardano werd geboren in Pavia op 24 september 1501. Al in zijn studietijd onderscheidde hij zich door een opmerkelijk vermogen tot dialectiek, debatteren en zelfontleding. Hij bezocht eerst de Academie van Pavia, maar als gevolg van de perikelen van één van de talloze oorlogen die het Italië van de zestiende eeuw teisterden, week hij al gauw uit naar de Universiteit van Padua. In 1524 behaalde hij er het baccalaureaat in de artes. Enkele jaren later, in 1529 diende hij in Milaan een aanvraag in om als volwaardig lid toegelaten te worden tot het Genootschap van Artsen. Dit was nodig om er een praktijk te kunnen vestigen. Hij werd voor de eerste keer geweigerd, en korte tijd later nogmaals. In deze moeizame periode, waarin Cardano ook nog een gezin te onderhouden had, voorzag hij

[7] M.R. McVaugh, 'Therapeutische Strategien: die Chirurgie'. In: M.D. Grmek (ed.), *Die Geschichte des medizinischen Denkens. Antike und Mittelalter*. M.m.v. B. Fantini. München, 1996, 293-311, 452 (= 298).

in hun levensonderhoud door almanakken te schrijven en door aan de adel astrologische horoscopen te slijten. Dat zijn medische loopbaan zo moeizaam van start ging, had niets te maken met zijn kwaliteiten als arts of docent, die onmiskenbaar waren, maar veeleer met zijn toen al dwarse en koppige karakter. Zo kreeg het eerste van zijn vele boeken de titel *De malo medendi usu* mee, 'Over slechte medische praktijken'. Hierin werd de geneeskunde zoals die zich in de zestiende eeuw ontwikkeld had, onbarmhartig over de knie gelegd. Dit werd hem door zijn collega's bepaald niet in dank afgenomen... Zijn aanvallen kwamen voort uit het feit dat voor hem eigen waarnemingen veel belangrijker waren dan wat anderen honderden jaren geleden hadden geschreven. De dogmatiek van de scholastieke geneeskunde was hem een gruwel, en hij stak dat ook niet onder stoelen of banken. Ondanks Cardano's afkeer van de vastgeroeste medische kennis, weerspiegelt zich in hem het tweeslachtige van die periode, met een hunkering naar het nieuwe maar tegelijkertijd een verlangen naar het bekende. Als academisch kind van zijn tijd was hij dol op één van de belangrijkste universitaire verworvenheden, het debat, zoals hierboven reeds werd vermeld. En hij was er goed in, zoals hij met zekere trots in zijn twaalfde hoofdstuk, getiteld *Mijn passie voor het debatteren en doceren*, vertelt:

> Het tweede voorval greep plaats in Bologna. Ik was in dispuut met Fracanziano, de eerste hoogleraar in de toegepaste geneeskunde. Toen de discussie zich toespitste op het kanaal van de galblaas naar de maag en hij een Griekse tekst aanhaalde in tegenwoordigheid van de hele Academie (op dat moment namelijk werd een anatomische sectie uitgevoerd) zei ik: '__ ontbreekt.' Hij zei: 'Geen sprake van!' Toen ik, rustiger dan hij, volhield, riepen de studenten dat men het boek moest laten halen. Opgewekt geeft hij daartoe opdracht; het wordt meteen gebracht. Hij las de passage, trof de tekst precies zo aan als ik hem had geciteerd, en zweeg, verbaasd. Nog verbaasder waren de studenten die mij daar met geweld heen hadden gesleept. (XII, 125-126.)[8]

Om afkeer van de klassieken te kunnen hebben moet je ze wel kennen, en dat deed Cardano, zo blijkt keer op keer.

Maar in 1539 keerden de kansen. Cardano vond de juiste beschermheren, die ervoor zorgden dat hij eindelijk lid van het college van artsen in Milaan kon worden. Op deze manier verzekerd van een min of meer regelmatig inkomen, vond

[8] De afwisseling van de tijden van de werkwoorden is hier geciteerd zoals die in het boek voorkomt. Dit hangt samen met Cardano's hoogst eigenzinnige Latijn, waarin hij zich volstrekt niet bekommert om syntaxis, flexie of tijden. Zie de inleiding, p. 75-76.

hij eindelijk de rust om zich te ontpoppen tot een vooraanstaand humanistisch geleerde met een zeer brede belangstelling, maar zich ook zeer bewust van de beperkingen van zijn kennis:

> Op de astrologie die aangeeft hoe men moet voorspellen heb ik mij meer toegelegd dan goed voor me was [...]. Waar ik goed in thuis was, dat was geometrie, rekenkunde en geneeskunde, zowel de theoretische als de praktische. Nog beter ben ik in de dialectiek, en in de natuurlijke magie, dat wil zeggen de kennis van de eigenschappen der lichamen en hun onderlinge verwantschap [...]. Ook was ik bekwaam in het schaakspel, voorzover dat in deze rij thuishoort. Dan het gebruik van het Latijn, en enkele andere talen; verder de muziektheorie. Met de navigatieleer heb ik me niet beziggehouden, en evenmin met de krijgskunde, die ik eigenlijk niet moet onderbrengen bij de wetenschappen en waarvan ik geen kennis heb kunnen nemen door de vele moeilijke vraagstukken van dat vak. Dat geldt ook voor de bouwkunde. In de rij ontbreken nog enkele halfwetenschappen, zoals de toepassing van letters als symbolen, de ordening daarvan en de interpretatie. Op mijn eigen vakgebied moet ik het stellen zonder bekwaamheid in de chirurgie. Als men zo het aantal belangrijke wetenschappen stelt op zesendertig, heb ik mij onthouden van elke studie of deskundigheid op het gebied van zesentwintig daarvan, en mij gewijd aan tien. (XXXIX, 217-218.)

Vooral op het gebied van de algebra begon Cardano veel te publiceren en verwierf hij, naast zijn deskundigheid als arts, internationale faam. Met de verschijning van zijn *Ars magna* ['Grote kunst'] maakte hij het jaar 1545 tot een mijlpaal in de geschiedenis van de algebra. En tot aan zijn laatste levensjaar, waarin hij als laatste zijn *Mijn leven* schreef (1576), bleef hij maar schrijven... Vele tientallen werken, verdeeld over honderden boeken, verschenen nog in druk terwijl Cardano leefde; minstens zoveel werden bijna een eeuw na zijn dood nog gepubliceerd naar de ontelbare manuscripten die hij had achtergelaten. En hoeveel zullen ons voor altijd onthouden zijn? Een groot gedeelte van wat hij had geschreven vernietigde Cardano nog tijdens zijn leven, bevangen door de eeuwige twijfel die alle mensen die schrijven ooit gekend hebben of nog zullen kennen:

> Niemand zal toch geloven dat ik een andere reden had om te vernietigen wat ik vernietigd heb dan dat ik dingen die ordeloos door elkaar genoteerd waren niet kon goedkeuren! Er was geen bewuste keuze in te ontdekken, onbenulligheden stonden tussen hoogtepunten, het modderige tussen het kraakheldere, nuttige tussen schadelijke opmerkingen, kunstig geformuleerde tussen op goed geluk neergekalkte, het zorgvuldige tussen het ongerijmde. Daar kwam nog bij, dat ik geen enkele hoop koes-

terde zelfs na verwijdering van veel passages het resterende te kunnen corrigeren en tot een afgerond geheel te maken. Daarom heb ik gemeend er beter aan te doen mijn vrienden en beschermers een dienst te bewijzen nu ze nog leven [...]. Maar vooral overwoog ik dat ik zo, met een flinke tijdbesparing, aan het nageslacht materiaal zou nalaten dat meer inhoud, helderheid en betrouwbaarheid bevat dan als ik het vernietigde had getoond. (XLV, 267-268.)

Hoewel Cardano blijkens de opsomming van zijn werken in *Mijn leven* (XLV, 258-273) zeker trots was op hetgeen hij in wetenschappelijk opzicht had bereikt, heeft de geschiedenis een keihard oordeel over hem geveld: zijn invloed is bijzonder beperkt gebleven, niet alleen door zijn lastig te begrijpen manier van schrijven, met vele gedachtensprongen en moeilijk Latijn, maar vooral ook door zijn diepgewortelde overtuiging, dat aan alles in de natuur en aan de mens een goddelijk grondplan voorafging, een overtuiging waarmee hij nog op en top middeleeuwer was. In een wereld die (in haar opinie) juist bezig was af te rekenen met de erfenis waarmee zij zich zag opgescheept, moest de aandacht voor zo'n grillig genie wel beperkt blijven.° En dat gebeurde dan ook. Tegenwoordig wordt Cardano alleen nog geassocieerd met het begrip *cardanas* of *cardankoppeling* – waarmee bijvoorbeeld in auto's via de versnellingsbak de motorkracht wordt overgebracht op de wielen. Cardano bracht het concept, dat in zijn tijd overigens al 1600 jaar eerder bekend was, tot volle ontwikkeling.

In *Mijn leven* vertelt Cardano zonder enige schroom of terughoudendheid over zijn leven en de vele onverwachte wendingen die het nam. Hij analyseert zichzelf op een manier die slechts zeer zelden voorkomt in het autobiografische genre, bijna alsof hij onderscheid kon maken tussen zichzelf als object van waarneming, én als waarnemer. Hij vertelt met veel aandacht over zijn levenswijze, wat hij at en dronk, en welke heimelijke genoegens hij koesterde. Zo blijkt hij dol te zijn geweest op metalen pennen en schrijfstiften (hij zal er, met zo'n productie, heel wat versleten hebben), en op vissen, vertelt hij in het hoofdstuk *Genoegens* (XVIII, 143-144). Verschillende titels van de 54 hoofdstukken waaruit *Mijn leven* bestaat geven blijk van Cardano's analytisch vermogen met betrekking tot zijn eigen functioneren: *Typerende gewoonten, karakterfouten, dwalingen* (XIII); *Bepaalde natuurlijke, maar miraculeuze eigenschappen van mij, waaronder dromen*

° Vgl. ook de recensie van Michaël Zeeman van *Mijn leven*: 'Waarnemer van zichzelf. Cardano is schaamteloos eerlijk in zijn autobiografie'. In: *De Volkskrant*, 9 februari 2001, *Cicero* p. 25.

(XXXVII); *Vijf eigenschappen die mij tot steun zijn geweest* (XXXVIII); *Mijn mening over de dingen van deze wereld* (XLIX). Daartussendoor is er veel aandacht voor de beoefening van de universitaire wetenschap in de zestiende eeuw, en voor het vak waarin Cardano uitblonk, de geneeskunde.

Maar bij alle aandacht voor empirie en observatie, zowel van de wereld om hem heen als van zichzelf, waarmee zijn boek doorspekt is, blijft het idee rechtop staan dat Cardano deel uitmaakt van de goddelijke ordening van de natuur, en dat hij van een soort intermediair tussen God en hem, die hij zijn 'beschermgeest' noemt, zijn gaven als arts, astroloog en wiskundige heeft ontvangen die hem boven de middelmaat hebben uitgetild. 'Mijn eigen beschermgeest is, geloof ik, van een goede en barmhartige soort', stelt Cardano (XLVII, 276). In zijn beleving heeft deze geest of 'goede engel' hem in zijn leven voortdurend aanwijzingen verschaft over de richting die het zou moeten nemen en hem geïnspireerd tot de beste van zijn ontdekkingen. Ook het vermogen om boeken te kunnen schrijven en uit het hoofd colleges te geven worden door Cardano aan zijn beschermgeest toegeschreven. De geest is er, maar kan niet verder aangeduid worden: 'Als richtsnoer [...] voor alles wat boven ons stervelingen uitgaat [dient] mijn beschermgeest, die beschreven kan worden noch aangeduid, en over wie ik geen macht heb' (LIV, *Epiloog*, 321).

Cardano schreef zijn autobiografie in de laatste twee jaren van zijn leven; korte tijd voor zijn overlijden in 1576 voltooide hij het werk. In de loop van zijn leven had hij talloze vijanden gemaakt, had hij zijn zoon als gevolg van een oneerlijk proces onthoofd zien worden, had hij allerlei onaangename onhebbelijkheden ontwikkeld, was hij meermalen aan de bedelstaf geraakt als gevolg van één van zijn grootste passies, het dobbelen – hij was, kortom, een verre van perfect mens geweest. Maar hij is de eerste om dat te onderkennen. En de manier waarop hij dát doet, vervult de lezer voortdurend met ontzag. Want hij was verslaafd aan de waarheid:

> Zo langzamerhand ben ik wel gevrijwaard tegen de verdenking van leugenachtigheid, nu ik oud ben geworden in de studie van de waarheid, een studie waarmee de liefde tot God, de hoop op het eeuwige, het voorrecht van weidse vergezichten en de winst der wijsheid verenigd zijn. [...] Niets anders speelt hier dus een rol dan waarheidsliefde. Nu is het zo, dat de aard van de mensen nogal uiteenloopt, net zoals bij de roofvogels: sommigen zijn onzindelijk, zoals de raven en de kraaien, die zich uitleven in wellust, dieverij, list en wreedheid; anderen zijn van nobeler slag zoals de adelaars en de haviken; deze laatsten gloeien van overspannen arrogantie en drift. Waarom zou men zich erover verbazen als deze types wat ik hier opschrijf niet eens opmerken [...]? Dat ik mijn professionele prestaties hierboven heb aangevoerd in dit

> relaas heeft dus niet te maken met de zucht naar roem [...], maar heeft de bedoeling de mensen te laten begrijpen [...] hoe ik ben, namelijk waarheidslievend, rechtschapen, en bevoorrecht met een kracht die een goddelijke beschermgeest mij schonk. (LIV, 319-321.)

Een persoonlijker inkijkje in de wetenschapsbeoefening in de zestiende eeuw, en in de manier waarop de Italiaanse Renaissance worstelde om los te komen van de middeleeuwse, op autoriteiten gebaseerde wetenschapsmethodiek, is nauwelijks voorstelbaar. In al zijn openhartigheid en twijfel maakt Gerolamo Cardano diepe en blijvende indruk.

Erwin Huizenga

RECENT VERSCHENEN LITERATUUR

In het allereerste nummer van *W-mail* (jg. 1, nr. 1, najaar 1999) plaatsten we voorafgaand aan de lijst met recent verschenen literatuur een oproep aan alle WEMAL-leden om ons te helpen met nieuwe literatuur op het gebied van de Middelnederlandse, maar ook de internationale artesstudies. Want wij kunnen dit natuurlijk niet alléén bijhouden. En bovendien willen we niet dat de lijst een te eenzijdig karakter krijgt, want iedereen komt natuurlijk het meest in aanraking met haar of zijn eigen vakgebied. Sommige van onze leden sturen dan ook trouw hun nieuwe titels op, die in de lijst met literatuur worden verwerkt. We zijn er zeer dankbaar voor. Maar het kan altijd méér, altijd beter. Daarom herhalen we hierbij, ook voor de nieuwe leden, onze oproep om, wanneer u tegen een titel oploopt die voor WEMAL interessant kan zijn, dit te melden op één van deze beide e-mailadressen: E.Huizenga@let.leidenuniv.nl of erwin.huizenga@planet.nl. Wij zorgen er dan voor dat ze worden opgenomen in de lijst met recent verschenen literatuur.

Erwin Huizenga

B. Baert en V. Fraeters (red.), *Aan de vruchten kent men de boom. De boom in tekst en beeld in de middeleeuwse Nederlanden*. Leuven, 2001. Symbolae. Facultatis Litterarum Lovaniensis, series B, vol. 25.

Hierin de volgende artikelen:

- Barbara Baert en Veerle Fraeters, 'Inleiding - Aan de vruchten kent men de boom', 13-17;
- Barbara Baert, '«Totten paradise soe sult ghi gaen». De verbeelding over de herkomst van het kruishout', 18-47;
- Rob Faesen, '«Een boem die hadde wortele op wert ende den tsop neder wert». Een mystieke boom bij Hadewijch en Ruusbroec', 48-65;
- Veerle Fraeters, '«Een uytlegginge vanden boom mercurii». Onderzoek naar de betekenis en de herkomst van de arbor mercurialis aan de hand van een Middelnederlandse rijmtekst', 66-95;
- Katrien Heene, 'De symbolische betekenis en de materiële functie van bomen in Latijnse heiligenlevens uit de middeleeuwse Nederlanden', 96-119;
- Ria Jansen-Sieben, 'De balsemboom. Mythisch, medisch, magisch', 120-139;
- Jos Koldeweij, 'De "bosboom" als beeld voor 's Hertogenbosch', 140-165;
- Johan Oosterman, 'Ik breng u de mei. Meigebruiken, meitakken en mei bomen in Middelnederlandse meiliederen', 166-189;
- Cyriel Stroo, 'De boom als teken van de Bourgondische heerschappij', 190-207;
- Janet van der Meulen, 'Onze Lieve Vrouwe van de Droge Boom in Brugge. Devotiebeeld en literaire traditie', 208-237;
- Dieuwke van der Poel, 'Memorabele bomen. De minneboom als allegorische constructie in de Middelnederlandse wereldlijke letterkunde', 238-257;
- Renilde Vervoort, 'Duivelse bomen of toverbomen? Een onderzoek naar de betekenis van de boom op heksenvoorstellingen', 258-279.

A. Barrat, *The Knowing of Woman's Kind in Childing. A Middle English Trotula-text*. Turnhout, 2001. Medieval Women. Texts and Contexts.

W.L. Braekman, 'De Boete'. In: A.J.A. Bijsterveld en D. Van de Perre (ed.), *Het mirakelboek en de stichtingsgeschiedenis van de Ninoofse abdij. Liber miraculorum sancti Cornelii Ninivensis historia fundationis Ninivensis abbatiae de Boete*. Leuven, 2000, 165-169. Symbolae facultatis litterarum Lovaniensis, series B, vol. 24.

[Betreft een regimen voor de horigen van Sint-Cornelis, vereerd in zijn abdij te Ninove.]

W.L. Braekman, 'Vakkennis van een Antwerpse scribent, miniaturist en etser (ca. 1600)'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (2001), afl. 2, 299-322.

W.L. Braekman, 'Fragment van een zestiende-eeuws handgeschreven kookboek'. In: *Volkskunde* 102 (2001), 145-155.

M. Dembiska, *Food and Drink in Medieval Poland*. Vert. M. Thomas. Ed. W.W. Weaver. Philadelphia, 1999.

S. Deschauer, 'Zur Durchführung der Neunerprobe in frühen deutschen Rechenbüchern'. In: *Sufhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte* 85 (2001), 129-137.

G.B. Ferngren, E.J. Larson en D.W. Amundsen (ed.), *The History of Science and Religion in the Western Tradition. An Encyclopedia*. New York [etc.], 2000. Garland Referece Library of the Humanities 1833.

P. Harrison, 'Curiosity, Forbidden Knowledge, and the Reformation of Natural Philosophy in Early Modern England'. In: *Isis. International Review Devoted to the History of Science and its Civilisation* 92 (2001), 265-290.
[Concentreert zich op Engeland in de zestiende en zeventiende eeuw, maar is interessant vanwege de overgang van Middeleeuwen naar Renaissance in het wetenschappelijk denken; zie ook de recensie over het werk van Gerolamo Cardano elders in deze *W-mail*.]

E. Huizenga, 'Een decennium van artes-studies. Bibliografisch overzicht van publicaties over artes-literatuur sinds 1989, met de nadruk op de medioneerlandistiek'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (2001), afl. 1, 99-164.

E. Huizenga, 'Middelnederlandse chirurgische literatuur'. In: *Nieuwsbrief Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen* 16 (2001), 9-16.

E. Huizenga, 'Maerlant? Alweer Maerlant? [Recensie van: M. van der Voort, *Dat seste boec van serpenten. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants «Der naturen bloeme»*. Hilversum, 2001. Middeleeuwse Studies en Bronnen 75]'. In: *Literatuur. Tijdschrift over Nederlandse letterkunde* 19 (2002), 38-40.

E. Huizenga, O.S.H. Lie, en L.M. Veltman (ed.), *Een wereld van kennis. Bloemlezing van de Middelnederlandse artes-literatuur*. Hilversum, 2002. Artesliteratuur in de Nederlanden 1.

Eerste publicatie van de WEMAL. Inhoud:

- E. Huizenga, O.S.H. Lie en L.M. Veltman, 'Een wereld van kennis', 11-36;
- B. van der Have, 'Taalonderwijs: vier triviumteksten', 37-62;
- A. van Gijsen, 'Tussen tijd en ruimte. De chronologie in de Middelnederlandse Ashendenvertaling', 63-83;
- L.M. Veltman, 'Een astrologisch traktaat voor een adellijke dame. Aleid van Zandenburg en de Berlijnse codex mgq 1404', 85-105;
- V. Fraeters, '«Leringhe van alkemien». Een berijmde appendix bij de Middelnederlandse prozavertaling van *Tabula chemica*', 107-132;
- H. van Dijk, 'Lezend reizen. Joos van Ghistele op bezoek bij de sultan van Kaïro', 133-145;
- C. Muusers, '«Ende dienet ter tafelen». Culinaire recepten uit de Middeleeuwen', 146-167;
- E. Huizenga, '«Twerc der handen makende sontheyt». Willem van den Egher tussen ganzenveer en scalpel', 169-194;
- O.S.H. Lie, 'Verborgen kennis in de Middeleeuwen. De magische recepten van het Hattemse handschrift C 5', 195-215;
- S. Bogaart en M. van der Voort, 'De beschrijvingen van slangen in *Van den proprieteyten der dinghen*', 217-234.

Madoc 15, nr. 4 (2001). Themanummer: *De Middeleeuwen in kleur.*

Zeer interessant en goedverzorgd themanummer. Voor de artes zijn met name de volgende artikelen van belang:

- J.P. Gumbert, 'Kleur in middeleeuwse handschriften', 217-225. [Betrekt hierin ook middeleeuwse teksten over de bereiding van pigmenten.]
- S. Bogaart, 'Bartholomaeus Anglicus over kleuren', 238-245. [Bartholomaeus' ideeën over m.n. het ontstaan van kleur en de rol van het licht.]
- J.M.M.H. Thijssen, 'Kleur bekennen. Middeleeuwse theorieën over de waarneming van kleuren', 271-278. [Over natuurfilosofische aspecten van het waarnemen van kleur; ondanks het lastige onderwerp toch nog erg leesbaar.]

J.G. Mayer, '*Abbreviatio Palladii* oder *De plantatione arborum* – das *Pelzbuch* Gottfrieds von Franken. Entstehungszeit und Wirkung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Fassungen'. In: *Scientiarum Historia. Tijdschrift voor de geschiedenis van de wetenschappen en de geneeskunde* 27 (2001), 3-26.

H. Pleij, *Van karmijn, blauw en purper. Over kleuren van de Middeleeuwen en daarna.* Amsterdam, 2002.

J. Reynaert, '*Der vrouwen heimelijcheit* als secundaire bron in de Zuid-Nederlandse bewerking van de *Chirurgia magna* van Lanfranc van Milaan'. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111 (2001), afl. 1, 165-188.

A. Smets, '[Recensie van: M. van der Voort, *Dat seste boec van serpenten. Een onderzoek naar en een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants «Der naturen bloeme»*. Hilversum, 2001. Middeleeuwse Studies en Bronnen 75]'. In: *Scientiarum Historia. Tijdschrift voor de geschiedenis van de wetenschappen en de geneeskunde* 27 (2001), 141-142.

J.-F. Stoffel, 'Géocentrisme, héliocentrisme, anthropocentrisme: quelles interactions?'. In: *Scientiarum Historia. Tijdschrift voor de geschiedenis van de wetenschappen en de geneeskunde* 27 (2001), 77-92.

J. Vrebos, 'De eerste klinische homotransplantatie van een lidmaat of *het wonder van het zwarte been*'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 8 (2002), 114-121. [Betreft beschrijving van beenamputatie door geneeskundige-heiligen Cosmas en Damianus in *Legenda aurea*; rijk geïllustreerd.]

S.D. Westrem, *The Hereford Map*. Turnhout, 2001. Terrarum Orbis. Histoire des représentations de l'espace: textes, images 1.

J.M. van Winter, 'The Low Countries in the Fifteenth and Sixteenth Centuries'. In: M. Weiss Adamson (ed.), *Regional Cuisines of Medieval Europe. A Book of Essays*. New York [etc.], 2002, 197-214.

M. Wolf, 'Prof.em.dr. Ria Jansen-Sieben: Een Neerlandica die al haar hele leven met de geschiedenis der geneeskunde flirt'. In: *Geschiedenis der Geneeskunde* 8 (2001), 34-37. [Interview.]

WEMAL

BESTUUR

Orlanda S. Lie, voorzitter
Universiteit Utrecht
Trans 10, 3512 JK Utrecht
030-2538324
Orlanda.Lie@let.uu.nl
Privé:
Peppinghof 39, 1391 BB Abcoude
0294-284081

Erwin Huizenga, secretaris
Universiteit Leiden
Postbus 9515, 2300 RA Leiden
071-5272191
E.Huizenga@let.leidenuniv.nl
Privé:
Albrondaheerd 27, 9737 RB Groningen
050-5414712
erwin.huizenga@planet.nl

Lenny Veltman, penningmeester
Duizendschoonstraat 18c, 3051 SE Rotterdam
010-4614030
l.thart@chello.nl

LEDENADMINISTRATIE

Gerrit Verbeek (adres zie onder REDACTIE)
Contributie: € 10,- per jaar

COLOFON

W-MAIL

Tijdschrift van de Werkgroep
Middelnederlandse Artes-Literatuur
(WEMAL)
ISSN 1570-6133
Jaargang 3 (2002) nummer 1

REDACTIE

Jaap Staal
Ribeslaan 92, 3053 MS Rotterdam
010-2850644
j.staal@consunet.nl

Gerrit Verbeek
Stieltjeslaan 33, 1222 RD Hilversum
035-6857712
g.c.r.verbeek@chello.nl

Noor Versélewel de Witt Hamer
Lindenlaan 42, 5595 AM Leende
040-2065220
noorvdwh@planet.nl

VORMGEVING EN DRUK

Teo van Gerwen - Design, Leende